

Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól

(Beszámoló egy beszélgetésről)

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 1962. november 30-án kibővített osztályvezetői értekezleten kötetlen formában megbeszélte *Molnár Eriknek az Új Írás* 1962 novemberi számában megjelent, „Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól” című cikkét, illetőleg azt a problémakört, amellyel a cikk is foglalkozik.

A hozzászólók egy része rámutatott annak a munkának az alapvető jelentőségére, amelyet Molnár Erik a jelzett témakörben kifejtett, és amelynek eredményei már eddig is számos tanulmányban láttak napvilágot. *Lackó Miklós* a szerző ezirányú tevékenységét úgy értékelte, mint fontos hozzájárulást a marxista szemlélet következetes érvényesítéséhez a társadalomtudományban, és előrelépést a nacionalista történetiszemlélet elleni harcban; az ellen a történetiszemlélet ellen, amely a reakciós „magyar ideológia”-nak hosszú évtizedek óta talán legfontosabb elemét alkotja, és amelyen zátonyra futott a legtöbb haladó gondolkozású magyar politikus, író, költő is. *Várkonyi Ágnes* szerint Molnár Erik azzal, hogy Habsburg-ellenes harcaink történetét az alapvető kérdés: az osztályharc szemszögéből vizsgálja, utat nyitott afelé, hogy a magyar történet sajátos vonásait, a nacionalista ferdítésekkel leszámolva, egyetemes összefüggéseik távlatába állítsuk, és e kezdeményezés nyomán máris széleskörű ideológiatörténeti kutatómunka indult meg. *Benczédi László* azon véleménynek adott kifejezést, hogy Molnár Erik bírálata a nemzettudat túlméretezése ellen irányul — amely történeti fejlődésünk következménye volt, és amely mellett megfér a nemzeti közömbösség is —, nem pedig a nemzeti nihilizmus tükröződése, mint visszhangja alapján ítélve egyesek azt értelmezik, mert az igaz hazafiság időtálló magját épp azáltal hozhatjuk felszínre, ha történetiszemléletünkrol lebontjuk a ráarakódott illúziók burkát, márpedig Molnár Erik tevékenysége ebbe az irányba mutat. *Várkonyi Á.* utalva arra, hogy a nemzetietlenség, a hazafiatlanság vádja mindig a leghatásosabb fegyver volt az ellen, akit a tömegektől el akartak szigetelni, osztotta Benczédi véleményét a tekintetben, hogy a nemzeti kérdéssel kapcsolatos megnyilatkozásokban és vitákban, így Molnár Erik cikkeiben, nem kuruc—labanc csatározásokról van szó, hanem új, a kuruc—labanc szemléleten túlemelkedő, a történeti valóságot feltáró szemlélet kimunkálása folyik, még akkor is, ha Molnár Eriknek a tárgyalt cikkben — amint ez a visszhangból következtethető — nem mindenben sikerült félreérthetetlenül kifejtenie a kérdés lényegét.

A jelenlevők többsége hangsúlyozta, hogy egyetért Molnár Eriknek négy tanulmányban is tárgyalt alap gondolatával, hogy szakítani kell azzal a történetírói felfogással, amely a múlt jelenségeit és áramlatait nem elsődlegesen az osztályharc szemszögéből közelíti meg, a tudati jelenségeket nem az osztályviszonyokba beleágyazva tárgyalja, és ily módon a letűnt korszakok történetének jelentős eseményeit — búvóhelyet adva ezzel a nacionalizmusnak — a valóságosnál haladóbb színben tünteti fel. Molnár Erik ezirányú tevékenysége kapcsán világosabbá vált, hogy mily sokrétű, megoldásra váró problémák állnak még e területen a történészek előtt. A beszélgetés során a résztvevők jórészt az ilyen, még kimunkálásra váró problémákkal foglalkoztak hozzászólásaikban. Ugyanakkor Molnár Erik legutóbbi cikkének egyes megállapításaira is megtették kritikai észrevételeiket. *Benczédi László* kérdésesen vélte: tartunk-e már ott az effajta kérdések tudományos feldolgozásában, hogy széles körök előtt, publicisztikai síkon képviselni tudjuk azt a realisabb, társadalomtörténetileg is megalapozott marxista álláspontot, amelyet a XVI—XVII. századi magyar történelemre vonatkozólag kialakítani szeretnénk; van-e elég tudományos- és anyagbázisunk ahhoz, hogy a pusztá kritikán túlmenően egy jobban megalapozott, hitelesebb történeti képet tudjunk adni. *Spira György* a tudatfolyamatok vizsgálatát fontosnak tartja ugyan, ennél azonban elsődlegesebb teendőknek tekinti a különböző társadalmi osztályok egymáshoz való viszonyának, azon tényleges viszonyának és e viszony változásainak — köztük a külső hódítókhoz való viszonyának — beható elemzését, amelyeknek a tudattartalmak csupán tükröződései. Ezt követően lehetne elvégezni a tudatfolyamatok, majd az adott viszonyok meg-

szilárdítását vagy megváltoztatását célzó tettek elemzését, azután a történetírói értékelést, hiszen valamely történelmi változás jelentősége nem végrehajtóinak tudatától, hanem attól függ, hogy e tettek — a tudattól függetlenül — előbbre vitték-e a fejlődést, vagy sem. Kifogásolja azt is, hogy Molnár Erik a *hamis tudat* kategóriájával ugyan sokat, de csak általános formában foglalkozik. Mert az ilyen általános kategóriával alig tud mit kezdeni a történetíró, hiszen egész történelmi korokon át szinte minden tudati termék besorolható a *hamis tudat* gyűjtőfogalma alá. Azaz: különbséget kell tenni egyfajta és másfajta hamis tudat között, hiszen pl. a Rákóczi-tól 1703-ban szabadságot váró jobbágyok is tévedtek, de még nagyobbabban tévedtek azok a jobbágyok, akik 1753-ban Károlyi Sándor fiától remélték a szabadságot.

Szinte egyöntetű volt az a vélemény, hogy a probléma egybekapcsolása Rákosi személyével nem mondható szerencsésnek. *Kovács Endre* kifejtette, hogy a nemzet, a haza, és a nemzeti függetlenségi harcokra vonatkozó közismert koncepciónak és Rákosi személyének illetőleg publicisztikájának összekötése azt a hamis látszatot kelti, mintha történéseink felfogása egyszerűen az egyszemélyi politikai irányítás vetülete lett volna. Az elmúlt másfél évtized történettudományának fejlődése a szocialista országokban a magyarhoz hasonló jelenségeket mutat fel, ami arra vall, hogy nem kizárólag magyar koncepcióról van szó. A *nemzetinek az osztályharcossal* szemben történt előtérbe állítása, a nemzeti összefogás gondolatának hangsúlyozása a történetészek nagy részének tudatában úgy jelentkezett, mint a szocialista patriotizmus kidomborítása, a történetírás normatív jellegéből folyó követelmény oly időkből, mikor szükséges volt megmutatni a világnak, hogy a kommuniszták igazi hazafiak, akiknek van érzékük a nemzeti kérdés iránt is. *Ránki György* sem értett egyet a cikk azon felfogásával, hogy a marxista történetfelfogás bizonyos fokú nacionalista torzulásai Rákosira vezethetők vissza. Elvileg sem tartja helyesnek az oly felfogást, amely bonyolult folyamatokat csak a személyi kultusz fogalmába kíván beszorítani. Molnár Eriktől távol áll e szemléletmód, cikkében azonban mégsem elemzi eléggé, hogy milyen körülmények között alakult ki a marxista történetírás, mily hatások érték, mennyiben jelentkeztek ily tendenciák a magyar történetírásra nagy hatást gyakorló szovjet történetírásban, hanem elhelyett mindezen problémákat lényegében egyetlen személy nézeteiből vezeti le. Pedig valójában Rákosi oly politikus volt, aki történelmi művet nem is alkotott, és a világra vonatkozó megjegyzéseiből még a személyi kultusz idején is csak verejtékes erőfeszítéssel lehetett valamiféle egységes történelmi koncepciót összetákolni. *Várkonyi Agnes* szerint történetírásunk nacionalista ferdítései már a századforduló táján átmentek a köztudatba, már ezeknek az éveknek tudományos irodalmában megtalálható a honvéd jobbágy alakja és a nemzeti összefogás gondolata. Rákosival kapcsolatban — és ezt *Lackó Miklós* is hangsúlyozta — nemigen lehet beszélni történetelméletéről, hanem inkább kiragadott idézetek gyűjteményéről. *Spira György* kifejtette, hogy Rákosi „történetíró” tévedései valójában nem egyes megállapításaiban, hanem sokkal inkább módszereiben rejlenek. A vitatott helyen egyébként sem a néptömegek hazaszeretetéről, hanem a haza védelmére irányuló objektív tevékenységükről beszél. Rákosi hibája nem az, hogy 1945 után propagálta a nemzeti összefogás gondolatát, hanem az, hogy egyrészt ennek az összefogásnak a jelentőségét felnagyította, másrészt pedig e gondolatot csak propagálta, de ő maga nem vette komolyan. Módszereinek főhibája abban áll, hogy úgy tett, mintha tanulságokat szeretne nyerni a történelemből, holott a múltban csupán saját politikájának, azaz előre felállított tételeinek igazolását kereste. Végeredményben tehát nem látszólagos nacionalizmusa, hanem elsősorban valóságos dogmatizmusa miatt kell bírálni őt.

Ránki György kifogásolta, hogy a cikk egyes, történetfelfogásunkat érintő kérdésekben csupán bizonyos utalásokkal él és nem ad részletes kifejtést. Ez már önmagában félreértésekre és félremagyarázásokra nyújthat alkalmat, ezen túlmenően azonban a közlemény néhány megfogalmazása — Molnár Erik korábbi tanulmányaihoz viszonyítva — leegyszerűsített, ezért vitatható. *Spira György*, *Hanák Péter* és *Lackó Miklós* mezevnek érezték a cikk felépítését. *Spira György* szót emelt az ellen, hogy Molnár Erik nagymértékben elválasztja egymástól az osztályharcot és a függetlenségi harcokat, és nem veszi figyelembe, hogy a Habsburg-abszolutizmus legfőbb jellemzője magyar vonatkozásban sem annak idegen volta, hanem feudális természete, amely ezt az abszolutizmust Magyarországon egyenesen a feudalizmus legfőbb bástyájává teszi, és amely a Habsburg-ellenes harcoknak jelentős mértékben antifeudális tartalmat ad. *Ránki György* ugyancsak helytelenítette, hogy a szerző ezúttal kirekesztette vizsgálódásai köréből a nemzeti kérdésnek a társadalmi haladással való összefüggését. Nyilván e módszer következménye, hogy a cikkben nem eléggé világos a különbség a feudális haza és a burzsoá haza között. Bár Molnár Erik leszögezi, hogy nem óhajt 1848/49 problémájával foglalkozni, két utalása mégis azt a benyomást kelti, hogy mondanivalóját fenntartás nélkül alkalmazza 1848/49-re is. *Kovács Endre* szerint mindenekelőtt megnyugtató tisztázásra vár az a kérdés, hogy a nemzeti függetlenség megvédéséért vagy kiharcolásáért folytatott küzdelem önmagában hordja-e értékét, avagy függ-e azoktól a körülményektől, amelyek közepette e harc lefolyik; hogy az állami függetlenség megóvása a dolgozó és kizsákmányolt nép számára minden körülmények között haladó jellegű követelmény-e, vagy csak az esetben, ha konkrétan bizonyítható,

hogy az állami függetlenség esetén az elnyomott osztályok helyzete megjavul. Tény, hogy a marxista történetírás eddig a hódító háborúkkal szemben tanúsított védekezést, az állami központosítást, majd az önálló nemzeti államok kialakulását haladó folyamatokként könyvelte el, még akkor is, ha a támadó vagy fenyegető fél képviselte a gazdasági-társadalmi fejlődés magasabb fokán álló rendszert. (Pl. a litván-lengyel-orosz területek védekezése a német lovagrend, a lengyeleké a svéd betörés, az oroszoké Napóleon ellenében.) Ez az ítélet azt a meggyőződést takarta, hogy a nemzeti fejlődés összes velejáróival együtt jobban biztosítható saját állam, közgazgatás és saját uralkodó osztály hegemoniája esetén, mint idegen uralom alatt. Úgy látszik azonban, hogy e kérdés is megvizsgálandó problémaként jelentkezik. Ezzel kapcsolatban *Spira György* több szempontra is felhívta a figyelmet. Rámutatott, hogy egyrészt a külső hódítókhoz való viszony mélyén ugyancsak osztályviszonyok húzódnak meg; másrészt valamely történeti változás értéke nem függ attól, hogy az közvetlenül javított-e vagy éppen rontott a néptömegek helyzetén (emlékeztetett az eredeti tőkefelhalmozásra vagy a gyarmatosításokra); végül: a függetlenség valamely ország számára nem minden adott történeti helyzetben feltétlenül előny (nem lett volna például az a XVI. században Magyarország számára sem), így minden egyes függetlenségi harc megítélését az adott objektív körülmények mérlegelése dönti el pozitív vagy negatív irányban. E vonatkozásban Molnár Erik megállapításától eltérően nem hiszi, hogy a kapitalizmusban a függetlenség mindig előmozdítja valamely ország fejlődését, ugyanakkor véleménye szerint az uralkodó osztály számára a feudalizmusban sem mindig közömbös a függetlenség. *Benczédi László* azt hangsúlyozta, hogy a Habsburg-ellenes mozgalmak megnyugtató megítélése csak a társadalmi folyamatok nagy korszakot átfogó, „hosszanti” felmérése révén válik lehetségessé. Felidézte, hogy a XVII. századi Habsburg-ellenes mozgalmakat eleddig azon az alapon minősítették haladóknak, hogy szabad katonaparaszti településeket hoztak létre. Újabban feltárt adatok azonban arra mutatnak, hogy egyfelől a Habsburg-ellenes oldalon eltűnő-tűntek ezt a tendenciát, másfelől viszont ily katonaparaszti települések a török ellen emelt végtárcák némelyike körül is keletkeztek. Nem egyértelmű a hajdúvárosok kérdése sem: ezek a települések a XVIII—XIX. században alapvetően a magyar rendi társadalomba illeszkednek bele, és nem a polgári fejlődés útját egyengetik.

Élénk eszmecsere-t váltottak ki Molnár Erik cikkének a nemzet kifejlődését, a nemzeti tudat kialakulását érintő megállapításai, illetőleg megjegyzései, továbbá az osztályok ellentétének elsődlegességével és a nemzeti összefogás esetlegességével kapcsolatos fejtegetései. *Lackó Miklós* szerint az a kép, amelyet Molnár Erik e tekintetben a feudalizmusról rajzol, inkább csak a feudalizmus klasszikus, XI—XIII. századi areulátára vonatkozólag állja meg a helyét, a XVI—XVII. század tekintetében azonban, amikor a feudalizmus bomlásának már számos jele mutatkozik, nem meggyőző. Hasonlóképp kételyeit hangoztatta a cikk azon nézetével szemben, hogy a burzsoá nemzet nem fokozatosan, nem különböző elemeinek erősödése, hanem szinte egycsapásra, a polgári forradalom eredményeként jött létre. *Spira György* kifogásolta, hogy Molnár Erik a nemzeti fejlődést vizsgálva olvannyira tudati jelenségekre korlátozza fejtegetéseit, mintha a nemzet a szocializmust megelőző korokban pusztán tudati termék volna. Pedig a nemzet a valóságban már korábban is objektív társadalmi alakulás. *Spira György* utalt arra, hogy mindaddig nem foglalkozhatunk komolyan a nemzet fejlődésével, amíg nem vesszük revízió alá a nemzet fogalmának szűkítő meghatározását, mégpedig e meghatározásnak nemcsak a kulturális, hanem a gazdasági egységre vonatkozó pontját is. Ennek szükségességét a történeti tények sürgetik, hiszen például a magyar nemesség és a magyar jobbság nemegyszer nemzeti méretekben lépnek fel egymás ellen már akkor is, amikor egységes nemzeti gazdaságról még egyáltalán nem lehet beszélni. *Varga János* azt tette szóvá, hogy a tanulmány a nemzet-tudat fejlődésének vizsgálatát csak a szorosabb értelemben vett uralkodó osztály és csak a szorosabb értelemben vett jobbság eszméinek elemzésére korlátozta. Ez azonban könnyen egyoldalúságra vezethet, hiszen a letűnt századok ideológiája elsődlegesen oly források alapján mérhető fel, amelyek kisebb-nagyobb mértékben értelmiségi foglalkozást űző emberek révén keletkezett (irodalmi, művészeti stb.) alkotásokban maradtak az utókorra. Vitathatatlan, hogy az értelmiség nem külön osztály, de Lenin felhívta a figyelmet arra is, hogy bár az értelmiség mindig valamely valóságos osztály ideológiáját tükrözi, ez a tükrözés nem mindig közvetlenül történik, azaz összefüggése az előbbivel nem mindig tapintható ki könnyűszerrel: továbbá: hogy az értelmiségnek lehetnek külön rétegei, ennek megfelelő ideológiai nézetei. Különösen érvényes ez olyan társadalmakra és olyan időszakokra, amikor a társadalom normális fejlődési rendjét megzavarják külső tényezők, mint a XVI—XVII. század Magyarországon. Mivel tehát az ideológia kialakítója, hordozója és terjesztője a proletárforradalmak koráig általában az értelmiség, az ideológia történetének kutatása nem szűkíthető le az uralkodó osztály és az elnyomott osztály eszméinek vizsgálatára, hanem teljes mélységben kell feltárni a termelésben közvetlenül részt nem vevő csoportok (literátusok, prédikátorok, katonaelemek stb.) gondolkodását, az emögött álló érdekeket is, mert csak így juthatunk el az eszmék és a rajtuk keresztül megnyilatkozó törekvések pozitív vagy negatív értékeléséhez.

Hanák Péter vitába szállt a tanulmánynak a Kommunista Kiáltványból levont ama következtetésével, hogy a parasztságnak még annyira sincs hazája a feudalizmusban, mint a munkásságnak a kapitalizmusban. E következtetést jogosatlannak ítélte, hiszen a feudális rend is biztosított bizonyos jogokat és főként: birtokot a jobbágyoknak. *Szűcs Jenő* a nemzettudat kialakulásával kapcsolatban rámutatott, hogy a középkori nemzettudat egyértelműen *rendi* közösségtudat; eredetét, tartalmát és funkcióját tekintve nincs köze a „modern” nemzettudathoz. Az idegen nyelvű, erkölcsű és szokású támadóval: a törökkel szemben, amely mind a rendi kereteket (állam), mind pedig az objektíve létező etnikai-nyelvi közösséget fenyegette, kezdetben elegendő volt az öröklött, adott keresztény-vallási tudat, sőt a külső támadás következtében nálunk ez a tudat a XV—XVI. században sajátos renaissanceát élte. E korban még nem mint *magyarok*, hanem mint *keresztények* harcolnak ősünk a török ellen. A XVII. század elején azonban a korábbi nemesi-rendi „nemzettudat” tartalmában kiszélesedik és mozgósító eszmei kategóriává válik. Ezt azonban nem a gazdasági élet tényezői eredményezik, hanem az új jelenségek egész sora: idegen zsoldoseregek garázdálkodása, idegen mezben fellépő ellenreformáció, birtok-elkobzások stb. Mindezek az idegen és ellenséges színben fellépő erővel szemben elégedetlenséget érlelnek a társadalom különböző rétegeiben. A Habsburg-hatalom e században egyértelműen csak rosszat hozott a magyarországi társadalomra, feudális központosító kísérletei a társadalom egyetlen rétegére nézve se tudtak semmi kedvezőt felmutatni. Csak rosszat szülő próbálkozásai a rendi kiváltságait féltő nemes, a vallásáért és ugyancsak rendi autonómiájáért aggódó polgár, a jószágát és békéjét veszélyben látó, újabb terhekkel sújtott jobbágy szemében a középkori kategóriáknak megfelelően egy-képp az idegen „nyelvű, erkölcsű és szokású natio” támadásaiként jelentkeztek. Mivel azonban ez az „idegen natio” maga is keresztény volt, az ellene táplált ellenszenv és védekezési igény már nem tudott mit kezdeni a hagyományos keresztény-közösségtudat kategóriáival. Ugyanakkor ez az új ellenség — bár más-más vonatkozásban — egyaránt fenyegette az azonos nyelvű és hasonló erkölcsű-szokású közösséget: a magyar társadalmat. (A csehknél is a német seregek és földesurak elleni védekezés hozta létre a huszitizmus idején a „nyelv-nemzet” tudatát.) E fenyegetés a XVII. században állandósult és ez teremtett alapot a rendi nemzet gondolati anyagának fokozatos tágulásához. Az ideológiai átformálást a középrétegek (értelmiség, prédikátorok, városi, mezővárosi elemek, katonarétegek) végezték el, jelentős részben saját rendi illetégek rétegéredekkel által mozgatva, de a század végére már széles jobbágyrétegek is magukévá tették. Kétségtelen, hogy e XVII. századi nemzettudat „hamis tudat”, de bizonyos értelemben „hamis tudat” a polgári nemzettudat is. Azonban nem ez a fontosabb kérdés, hanem az, hogy mint mozgósító eszme mennyiben volt hatékony. E szempontból más-más fokot képviselnek a Boeskyától Rákócziig terjedő mozgalmak, az ideológia fejlődéstörténetében mégis összetartozó korszakot alkotnak, amelyet mind a középkori rendi „nacionalizmustól”, mind a XVIII. század végén ébredező polgári jellegű nemzeti tudattól éles cezura választ el. *Benczédi László* hangsúlyozta, hogy a XVIII. század utolsó harmadától valóban a termelés átalakulásának hol előrehaladó, hol gátakba ütköző folyamata termelte ki nálunk a nemzeti öntudatot és nacionalizmust, ugyanakkor a feudális kori nemzettudatnak oly izmos és erőteljes jelentkezése a XVII. században épp fordítva: a korabeli feudális társadalom „természeti” rendjének megbomlásából, azaz fejlődési rendellenességeiből származott. E túl-mértézett nemzettudat történeti szükség volt ugyan, de *önmagában véve* nem volt erőny. Mintegy abszolutizált változata található meg a Thököly-korban, amikor is e nemzettudat nélkülözi a konkrét társadalmi tartalmat, mögötte egy olyan katonáskodó réteg áll, amely a háborút bizonyos mértékig öncélú tekinti. Ideológiájában azért válik kizárólagossá a nemzeti elem, mert a kor adottságai nem tették lehetővé, hogy katonáskodása meghatározott társadalmi célra is irányuljon.

A hozzászólók — elismerve a tanulmányt és Molnár Erik egyéb, hasonló vonatkozású cikkeinek érdemeit a tekintetben, hogy ideológia-történeti vonatkozásban is kiemeli az osztály-ellentétek állandó voltát — e kérdés kapcsán is számos bíráló észrevételt tettek. *Ránki György* úgy látta, hogy e tanulmány vitathatóan kezeli az ellentétek dialektikus egységének és harcának kérdését. Valójában régebbi történetírásunk sem abszolutizálta az ellentétek egységét, azaz a nemzeti egységet, hanem inkább csak arról van szó, hogy történelmünk nagy eseményein, amikor valóban lehet ily egységről beszélni, ezt az egységet állította, a valóságtól elszakítva és idealizálva, előtérbe; ennek következtében nem egyszer az egység és a harc folyamatából a harc annyira elhalványodott, mintha a magyar történelem nagy eseményei kizárólag a nemzeti összefogáshoz kapcsolódtak volna. Molnár Erik a marxista történetírásnak valóságos hibáját bírálja, de — lehetséges, hogy csak a vita hevében — a történelmi folyamatból a lényegest: az ellentétek harcát olyannyira kiemeli, az ideiglenest: az ellentétek egységét annyira mellőzi, mintha kétségbe is vonná az utóbbi lehetőségét. *Spira György* arra mutatott rá, hogy az ellentétes érdekű osztályok átmeneti összefogása nem minden esetben előnyös, de nem is mindig elítélendő. A magyarországi 1848, a franciaországi 1789 példájával bizonyította, hogy — Molnár Erik véleményétől eltérően — kizsákmányolók és kizsákmányoltak érdekei nevesek tudatukban,

hanem alkalmankint a valóságban is találkozhatnak. *Kovács Endre* ugyancsak hangsúlyozta — helytelnitve a cikk hallgatását erről —, hogy az alapvető osztályellentétek fennállása mellett oly társadalmi helyzetben, amikor a fejlődésnek egy magasabb fokra kell lépnie, az ellentétes érdekű osztályoknak igenis lehetnek azonos érdekeik, hiszen az uralkodó osztály, miközben a maga osztálypozícióit védelmezi, megszólaltathatja az egész nemzet érdekeit. A haladós kritériuma ilyenkor — amint erre Marx és Engels az 1848-i forradalmakkal kapcsolatban rámutattak — az össznemzeti társadalom fejlődésének kérdésében keresendő. A feudális korban végső soron szintén a fejlődés felsőbb fokára való eljutás egy-egy mozgalom értékmérője.

Hanák Péter aláhúzza: a feudalizmussal kapcsolatban sem szabad elfelejteni, hogy az osztálytársadalom az antagonisztikus ellentétek ellenére is egység; igaz, az osztályharc, az osztályellentétek kibékíthetetlenlensége az alapvető, ugyanakkor azonban a jobbágy léte feltételezi a földesúr létét, és megfordítva. E két egymással kibékíthetetlenül szembenálló osztálynak azonban igenis vannak közös érdekeik. Ilyen például az adott társadalomnak a természettel folytatott, annak meghódítására irányuló harca. (Ezt a gondolatot fejezi ki Ady is „A grófi szérűn” c. versében.) De a tárgyalat korban elnyomónak és elnyomottnak egyaránt érdeke a külső hódítás ellen való védekezés is, amely — bár más-más módon — mindegyiket fenyegeti. A tárgyalat cikkből mindez hiányzik, ezek nélkül pedig a korábbi tanulmányokat nem ismerő olvasóban egyoldalú kép alakulhat ki. *Malikai László* is amellett foglalt állást, hogy a feudális nemzetben többet kell látni, mint pusztán a kizsákmányolókké érdekközösségét, illetőleg annak tudatát. A feudális nemzet ugyanis az ősközösségi rend felbomlásából jön létre, mégpedig úgy, hogy a kialakuló feudális függési viszonyok sokáig a családi-nemzetségi-törzsi kapcsolatok formái alatt lapanganak, s maguk a kizsákmányolók se igyekeznek ezeket az illuzórikussá vált formákat felszámolni, mert így kevesebb ellenállást kell legyőzniük, mint nyílt alávetés esetén. A társadalmi tagozódás objektív kényszere ezért a társadalmi tudatban valamiféle kölesönös megegyezés formájában tükröződik, s a kizsákmányolók és kizsákmányoltak viszonyának későbbi értelmezésében a feudalizmus egész fennállása alatt megmarad e szemlélet több-kevesebb nyoma. Ez a szubjektív, hamis ideológia az alapja az elnyomók és elnyomottak valamiféle összetartozását, sőt érdekközösségét feltételező feudális nemzetszemléletnek. Ennek szívós fennmaradásához azonban egy objektív tény is hozzájárult: az a *relatív* összetartozás, amely az antagonisztikus osztályok viszonyában — épp ez osztályok kölesönös feltételezettségéből következően — az abszolút ellentétek mellett érvényesül. Molnár Erik korábbi cikkeiben ezt hangsúlyozta is, jelen tanulmányából azonban sajnálatos módon kimaradt, és hiánya a félreértések egyik forrása lett.

Különféle megjegyzések, sőt ellenvetések érték a tanulmánynak a szocialista nemzeti tudatot érintő utalásait. *Várkonyi Ágnes* felvetette, hogy mivel a cikk nem tisztázza világosan, milyen történelmi kérdések kerülnek előtérbe a szocialista nemzeti tudatban, e ponton nagyon problematikus az előrelépés kérdése. *Hanák Péter* merevnek tartotta a Kommunista Kiáltvány azon kitételének alkalmazását, hogy a proletárnak nincs hazája. Kifejtette: Marx a Kiáltvány megírása idején úgy látta, hogy az emberiség rohamosan halad az olyan társadalom felé, amelyben csak két osztály van — a burzsoázia és a proletariátus, és egyszersmind rohamosan halad az abszolút elnyomorodás felé. Azóta azonban egyik sem következett be, ezért az első megállapítás módosításra szorult, most pedig fel kell adni az abszolút elnyomorodás elvét is. Marxnak 1848-ban mindenképp igaza volt: akkor — a múlt század közepén — a fejlődés tendenciái az általa hangsúlyozott irányba mutattak. Időközben azonban ellenkező tendenciák léptek fel, mégpedig részben objektív körülmények, részben a munkásosztály osztályharcra következtében. A munkásosztály helyzete a múlt század közepéhez képest megváltozott, ennek következtében változáson ment át a munkásságnak a nemzeti kérdéshez való viszonya is. Így „a munkásságnak nincs hazája” jelszó is módosult; módosították a munkásosztály helyzetében bekövetkező objektív változások, módosította maga a munkásmozgalom. Ugyanakkor — jegyezte meg Hanák — világos, hogy nem minden nemzeti harcot kell a proletariátusnak támogatnia, hanem csak azt, amelyik a szocialista forradalom, a szocialista átalakulás felé egyengeti az utat. *Gonda Inre* rámutatott, hogy e cikkben csak az hangsúlyozódik: a munkásoknak nincs hazájuk, holott Molnár Erik egyéb tanulmányainak ismerői tudják: ő maga sem látja ennyire egyszerűnek e problémát. Ebben a formában ugyanis a munkásság és a haza viszonyáról mondtak nem felelnek meg a valóságnak. Már maga Marx és Engels sem így leegyszerűsítve értették ezt a problémát, Lenin ki is bővítette a kérdéskomplexumot, és mi marxisták igenis elismerünk bizonyos érdekközösséget az egyazon nemzethez tartozók között. *Jemnitz János* abban egyetértett Hanákkal, hogy a 48-as marxi tétel tartalma a későbbiekben valóban változik, és ebben a változó gazdasági helyzet a primér tényező. Annak következtében pedig, hogy egyúttal a társadalmi, politikai és kulturális viszonyok is változnak, a kérdés még inkább bonyolódik. Ugyanakkor kifogásolta Jemnitz Hanák gondolatmenetének kissé egyoldalú voltát. Hanák ugyanis — mondta Jemnitz — az ellentétek egységénél elsődlegesen azt hangsúlyozta, hogy miképpen érvényesül ez az egység, de csak érintette a másik, nagyon lényeges mozzanatot,

azt tudniillik, hogy a proletariátus nemcsak a nemzet egyik alkotó eleme, hanem van a proletariátusnak egy másik kötöttsége is: a nemzetköziség; e nemzetköziség tartalmát jelentő proletár érdekazonosság és testvériség pedig sokkalta nagyobb és erősebb, mint az a kapocs, amely a munkásosztályt saját nemzetének más alkotó elemeihez fűzi. Ennek szem előtt tartása nélkül nem lehetne megérteni a proletariátus szerepét és magatartását a nemzeti függetlenség kérdésében vagy nemzeti háborúk esetén. Ha a proletariátusnál csak az egyik, az előbbi kötöttség érvényesülne, akkor mindig a nemzeti védelmi háborút kellene támogatnia. Azonban épp a másik, az utóbbi kötöttség — mivelhogy a történelemben a kettő nem mindig esik egybe — eredménye: adott esetek kapcsán nem bizonyos eleve, hogy ténylegesen melyik érvényesül. Ez azonban nemcsak tudati, hanem az objektív helyzetből előálló probléma. Már a klasszikus kapitalizmus idején nemzeti ellentétek esetén (pl. a Balkán-háború, a porosz—osztrák, porosz—francia háború, Szerbia az első világháború kezdetén stb.) a leginkább szocialista emberek — nagyon helyesen — nem a nemzeti momentumokat, hanem a szocialista, független proletár szempontokat állították előtérbe. A későbbiekben kiderült, hogy mind az internacionalizmus, mind az egyes országok szilárd szocialista gócéjának kialakítása szempontjából ez a proletár szocialista állásfoglalás bizonyult a munkásmozgalom számára hasznosnak és értékesnek. *Szűcs Jenő* problematikusként minősítette azt a felfogást, amely szerint a szocializmusban erősödik (sőt akkor teljeseedik ki igazán) a nemzeti tudat. Igaz, az egyes szocialista országokban a környező kapitalizmus léte és egyéb mozzanatok átmenetileg talán erősítik e tudatot, de ezek megszűntével a szocializmus immanens fejlődési tendenciái szükségszerűen gyengíteni fogják azt, visszaszorítva a nyelvi, kulturális egység tudatának szintjére. Mindez következik abból, hogy a nemzeti tudat mind eredetét, mind fő jellemvonásait tekintve az *elhatárolódás*, a *védekezés* igényéből születik, és ezek az igények táplálják mindvégig (hogy adott esetben a *terjeszkedés*, *támadás* igénye következtében nacionalizmussá torzuljon). Ahogy ezek az igények fokozatosan időseztőlenné válnak, úgy veszi el a nemzeti tudat is fokozatosan azt a határozott politikai karaktert, amelyet a történelmi fejlődés folyamán felöltött.

Végezetül: *Várkonyi Ágnes* megjegyezte: általában csak a köznemesi-kuruc nacionalizmusra szoktunk figyelni, és megfeledkezünk a labanc nacionalizmusról, holott ez utóbbi raffinátabb és épp ezért nehezen ismerhető fel, *Hanák Péter* pedig — a jelenlevőknek általában egyetértéstől kísérve — egy másik problémát hozott szóba. Mi már régóta harcolunk a magyar nacionalizmus ellen — mondotta. Ez a harc azonban teherterekkel küszködik. E teherterek közül nem utolsó az, hogy a mi saját nacionalizmusunk elleni harc mindaddig szárnyaszegett marad — és könnyen visszajára sült el, azaz a nacionalizmus legyűrése helyett annak másoldali megerősödésére vezethet —, amíg más országok is nem képesek be harczunkba intenzívebben és nem egyesített, összehangolt erővel folytatjuk e küzdelmet.

Molnár Erik összefoglalójában tanulságosnak, megfontolandó szempontokat felvetőnek ítélte a beszélgetést. Nem reflektált valamennyi kérdésre, hiszen közülük nem egy alaposabb átgondolást kíván. Ehelyett inkább cikkének főgondolataihoz fűzött magyarázó, megírásának indítékait megvilágító megjegyzéseket. A marxista elméletnek — hangsúlyozta Molnár Erik — vannak mulandó részei is, de vannak elemei, amelyek megváltoztathatatlanok, állandó érvényűek. Az utóbbiak közé tartozik az is, hogy minden osztálytársadalom története az ellentétes érdekű osztályok harcának története, ide számítva az uralkodó osztályok egymás elleni harcát is. Ebből következik, hogy minden történelmi tömegmozgalmat az osztályharcból kiindulva kell vizsgálni alá vetni. Tanulmányában ezt tartotta szem előtt, mert az ellen a felfogás ellen küzd, amely e tiszta marxista elméletbe: az osztályharc elméletébe nacionalista elemeket kevert bele. Emellett abból a nézetből indult ki, hogy a történettudomány területén is küzdeni kell a személyi kultusz ellen, az osztályharc elméletének tisztaságáért folytatott harcot pedig Rákosi ellen is meg kell vívni. Meg kell vívni, mert azért, hogy Rákosi közismert személyi pozíciójába emelkedett, a történettudományban is minden szava dogmává vált. Rákosi nem volt történész. Sztálin sem volt az. Mégis a személyi kultusz korában történetiszemléletük döntően befolyásolta a történetírást. Emellett Rákosi fogalmazta meg legjobban összefoglalva, legkifejezettebben azt a marxizmustól idegen álláspontot, amely ellen fel kell venni a harcot. (Révai hasonló koncepciójának bírálata több teret és nagyobb munkát igényel.) A nyilvánosság elé az Új Írás szerkesztőségének felkérésére vitte ki a kérdést, abból a gondolathoz kiindulva, hogy napjaink egyik főfeladata a szocialista tudat kiépítése és erősítése, ehhez pedig elválaszthatatlanul hozzátartozik — hiszen annak részét képezi — a szocialista történelmi tudat kialakítása. Végezetül azt jegyezte meg, hogy tanulmányából szándékosan rekesztette ki a haladás kérdésének vizsgálatát, a Habsburg-ellenes harcok értékelését, és korlátozta cikkét arra, hogy csupán a történelmi folyamatot írja le a maga okozati összefüggéseiben. Ennek oka az volt, hogy a történelmi folyamatok pártos értékelésének elmélete nincs kielégítően kidolgozva. Az „Új Írás” részére készülő vita-záró cikkben érinteni fogja az idevágó problémákat, s ott fog válaszolni részletesebben a most elhangzott ellenvetésekre, illetve ezek közül a legkényesebbekre is.

Varga János